

Inzelt György

David Hume gazdaságfilozófiája a XVIII. század brit gazdaságtörténete tükrében

Jelen dolgozatomban David Hume gazdaságfilozófiájának elemeiről, illetve azok belső összefüggéseiről kívánok – teljességre nem törekvő – képet felvázolni. A skót filozófus gazdaságra vonatkozó nézeteinek megértéséhez kora gazdaságtörténete a kulcs. Ennek rövid ismertetését az *írás első tartalmi egysége* tartalmazza. A *második tartalmi egységben* Hume gazdaságfilozófiáját az első részhez kapcsolódóan ismertetem. Végül, az első két részben megszerzett tanulságokat felhasználva, a *konklúzióban* mérleget vonok: mi az, ami ma is aktuális Hume meglátásaiból és mi az, ami pusztán korának – a XVIII. századnak – konkrét problémáira adott, nem aktualizálható válasza.

AZ EGYESÜLT KIRÁLYSÁG ÁLTALÁNOS GAZDASÁGI HELYZETE A XVIII. SZÁZADBAN¹

A következőkben röviden összefoglalom azokat a gazdasági és társadalmi jelenségeket, melyeket David Hume nézeteinek történeti kontextusba helyezése szempontjából relevánsnak tartok. Mivel a skót filozófus inkább a gazdaságpolitika konkrét eszközeivel – így a pénz szerepével és a pénzelmélettel, a kereskedelmi mérleggel, az adókkal és a közhitellel – foglalkozott, semmint az e században végbemenő ipari, mezőgazdasági, pénzügyi „forradalmakkal” és ezek közvetlen következményeivel, ezért itt inkább ezekre a gazdaságpolitikai tényezőkre fogok fókuszálni. Ezzel együtt, mégsem kerülhető el, hogy legalább röviden ne térjek ki a XVIII. században végbemenő gyors gazdasági-társadalmi változásokra. Ez már csak azért is szükséges, mert a korabeli brit gazdaságpolitika nagy része e folyamatok tükrében érthető meg igazán. A következőkben tehát e két szempontot figyelembe véve adok rövid gazdaságtörténeti vázlatot e korról.

Amikor a XVIII. században végbement gazdasági változásokról ejtünk szót, nem kerülhetjük meg az első ipari forradalmat, mely azután mintegy modernizációs mintaként szolgált a világnak. Ezzel szoros összefüggésben állt a szintén igen jól ismert mezőgazdasági forradalom, mely egyrészt a növekvő népesség élelmezését biztosította, másrészt a bekerítések révén a bányászat és az ipar számára lehetővé tette az itt felszabaduló munkaerő-felesleg felszívását. Ezek a folyamatok igen jól ismertek, e helyütt nem is térnék ki bővebben ismertetésükre. Egy rövid táblázattal azonban talán érdemes szemléltetni a folyamatot:

¹ Noha Egyesült Királyságról csak 1707-től, Skócia és Anglia perszonáluniója után beszélhetünk, a dolgozat témája indokolja, hogy eltekintsünk a szigorúbb tárgyalástól – David Hume ugyanis 1711-ben született.

	1700	1760	1800	1840
Mezőgazdaságban dolgozó férfiak	61,2	52,8	40,8	28,6
Iparban dolgozó férfiak	18,5	23,8	29,5	47,3
Mezőgazdaságból származó jövedelem	37,4	37,5	36,1	24,9
Iparból származó jövedelem	20,0	20,0	19,8	31,5
Fogyasztás/ Jövedelem	92,8	73,6	76,3	80,1
Beruházás/ Jövedelem	4,0	6,8	8,5	10,8
Városi népesség	17,0	21,0	33,9	48,3

1. ábra. Alkalmazási, jövedelmi, kiadási és lakóhely szerinti népességmegoszlás, 1700–1840 (%) (FLOUD 1994, 45.)

Ebben az időszakban Anglia népessége is gyors ütemben nőtt:

Év	1701	1726	1751	1776	1801
Népesség (fő)	5.057.790	5.449.957	5.772.415	6.740.370	8.664.490

2. ábra. Anglia népessége a XVIII. század folyamán (i. m. 64.)

Amint korábban már említettem, ezek a folyamatok elképzelhetetlenek lettek volna a mezőgazdasági termelés népességnövekedéssel lépést tartó növekedése és szerkezetének átalakulása nélkül. Ennek szemléltetésére ismét érdemes egy táblázatot mutatni:

	GDP	Ipar	Mezőgazdaság	Népesség
1700–1760	0,7	0,7	0,6	0,3
1760–1780	0,6	1,3	0,1	0,6
1780–1801	1,4	2,0	0,8	1,04
1801–1831	1,9	2,8	1,2	1,4

3. ábra. Az Egyesült Királyság kibocsátásának (indexált) növekedése – 1700–1831, évenként számolt százalékban megadva (i. m. 47.)

Jól látható a táblázatból – még akkor is, ha a korra vonatkozóan csupán becslésekről beszélhetünk –, hogy a mezőgazdasági termelés növekedése nagyjából lépést tartott a népesség növekedésével, és az ipar az általunk vizsgált időszakban jóval dinamikusabban fejlődött.

E helyütt nincs módunk mélyebben elemezni az angol gazdaságtörténet fentebb ismertetett jellemzőit, bár a további vizsgálat kétségkívül szolgálna még tanulságokkal. Az eddig ismertetett tényadatok természetesen fontos, nem elhanyagolható háttérismeretek. Érdemes viszont feltenni azt a sokak által vizsgált kérdést: miért volt a brit növekedés relatíve lassú a vizsgált időszakban? Ez a kérdésfeltevés vezet át minket a Hume gazdaságfilozófiájához szorosabban kapcsolódó társadalmi folyamatokhoz: a pénzügyi forradalomhoz, valamint a háború és annak finanszírozási formái, így az államadósság és az adóztatás kérdésköréhez. Mindezekkel – mint látni fogjuk – szoros összefüggésben állt a korabeli brit külkereskedelem és „gazdaságpolitika” is (az idézőjel azt a tényt kívánja kiemelni, hogy a XIX. század közepéig nem beszélhetünk mai értelemben vett gazdaságpolitikáról – erre még szükséges lesz visszatérnünk).

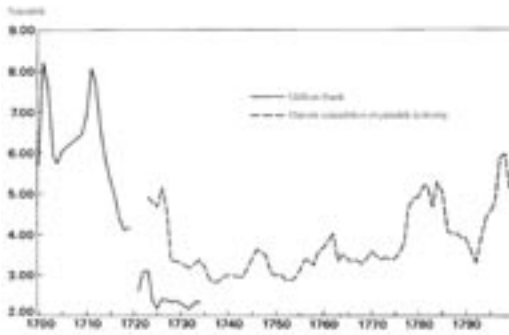
Az elemzett korszak – és az imént feltett kérdés megválaszolása – szempontjából döntő jelentőségű az a tény, hogy az 1689 és 1815 között eltelt 126 évből az Egyesült Királyság² 73 évben hadban állt (MOKYR 1993, 219). A konfliktusok csaknem mindegyike a francia kontinentális ambíciók és a brit kereskedelmi-birodalmi érdekek ütközésére vezethetők vissza. E tény ismerete több szempontból is megvilágító erejű. Egyrészt magyarázatot ad a fentebb kimutatott lassú gazdasági növekedés jelenségére, másrészt a megtakarítás és beruházás viszonylag alacsony szintjét is megokolja részben. A háború árt a normál kereskedelmi tevékenységnek, emiatt és ezzel párhuzamosan pedig a békeidőben megszokott gazdasági szerkezet is átrendeződik.

Ugyanakkor pontosítanunk kell a fentebb felvázolt képen. A beruházás alacsony szintjét ugyanis nem magyarázza teljes egészében az adott korban csaknem állandóan folytatott háborús tevékenység. Ez ugyanis az állam beruházásokat kiszorító szerepét feltételezné, amit a korabeli adatsorok nem látszanak igazolni. (I. m. 223.) Noha kétségtelen, hogy a háborús tevékenység és az azzal járó kormányzati intézkedések jelentős forrásokat vontak el a gazdaságtól, valamint a beruházások és megtakarítások szerkezetére is hatással voltak, érdekes módon mindez (részben) pozitív hatással is bírt a megtakarításokra. Minthogy a háborús években a kormány csak kamatfelárral tudta kötvényeit áruba bocsátani, ilyenkor a megtakarítási hajlandóság – az államkötvények megbízhatóságának köszönhetően – mindig nőtt, amint ezt a következő két táblázat is mutatja.

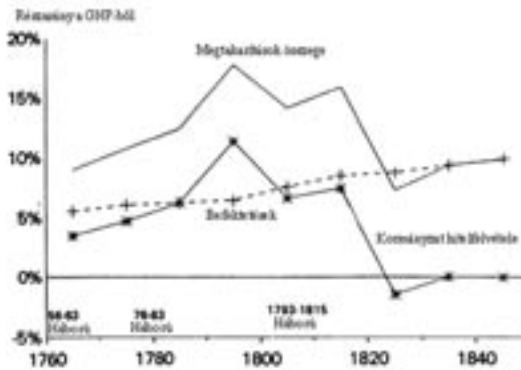
---

² Illetve az Írországgal 1801-ben létesített unió után Nagy-Britannia.

4. ábra. A kockázatmentes államkötvény hozama 1700–99 (FLOUD 1994, 175.)

5. ábra. Beruházás, államadósság és (a teljes) megtakarítás 1760–1840 (MOKYR 1993, 222.)

Összefoglalva tehát, az tűnik ki ezekből az adatsorokból, hogy a brit állam biztonságos megtakarítási alternatívát kínált az államkötvények kibocsátásával. E kötvények viszonylag stabil pénzhelyettesítőként is funkcionáltak, és a stabil jelző még akkor is igaz, ha tudjuk: komoly spekuláció folyt velük.³ A kötvények pénzhelyettesítő funkciójára már csak azért is szükség volt, mert Sir Isaac Newton – aki 1699-től a pénzverde élén állt – 1717-ben leértékelte az ezüstöt az aranyhoz viszonyítva, így az ezüst gyakorlatilag kiszorult a brit belföldi piacokról. E műveletre – mely egyben azzal a nem kívánatos hatással járt, hogy egészen a napóleoni háborúk végéig nem volt elégséges váltóérme a gazdaságban – az aranystandardra történő átállás miatt volt szükség. (FLOUD 1994, 170; 236.)

Az államkötvények megjelenése a XVIII. században végbement pénzügyi forradalom egyik fontos eleme volt. A háborús években megugró állami kiadások miatt gyakorlatilag folyamatosan deficit volt a brit államháztartás. Békeidőben az állami költségek a bruttó nemzeti termék 10-15 százalékára, a háborús években 20-30 százalékára rúgott. Az állami hitelfelvétel tehát egyrészt a katonai kiadások fedezésére szolgált, másrészt a korábban felvett kölcsönök refinanszírozására. Az adósságszolgálat a vizsgált évszázadban az éves állami kiadások 30-50 százalékát tette ki, és inkább a felső határhoz közeli értékek voltak jellemzőek, semmint a 30 százalékos arányos adósságszolgálati kötelezettség. Ily módon érthető, miért folyt a korban komoly vita az állam-

³ Főként az ún. „3 százalékos évjáradék” kötvénnyel.

adósságról, de erről bővebben a második részben ejtünk szót. Érdekes viszont a fentebb leírt folyamatokat ismét táblázatokkal szemléltetni:

Év	Vám és fogyasztási adó		Föld- és jövedelemadó		Posta és bélyeg illetékek		Összesen	
	£	%	£	%	£	%	£	%
1700	2.6	(61)	1.5	(36)	0.1	(3)	4.2	(100)
1715	4.0	(71)	1.1	(20)	0.4	(9)	5.5	(100)
1730	4.4	(71)	1.6	(26)	0.2	(3)	6.2	(100)
1745	4.2	(65)	2.1	(32)	0.2	(3)	6.5	(100)
1760	6.4	(70)	2.4	(26)	0.4	(4)	9.2	(100)
1775	8.0	(72)	1.8	(16)	0.5	(5)	11.2	(100)
1790	11.2	(66)	3.0	(18)	1.7	(10)	17.0	(100)

6. ábra. Állami bevételek adóztatásból – millió fontban, kerekítve (MITCHELL 1988, 575–576; MATHIAS 1990, 39.)⁴

Év	Adósságterhek		Katonai kiadások		Kormányzati és egyéb kiadások		Összesen		Kumulált államadósság
	£	%	£	%	£	%	£	%	£
1700	1.3	(40)	1.2	(38)	0.7	(22)	3.2	(100)	14.2
1715	3.3	(53)	2.2	(37)	0.7	(10)	6.2	(100)	37.4
1730	2.3	(42)	2.3	(42)	0.9	(16)	5.5	(100)	51.4
1745	2.3	(26)	5.8	(65)	0.8	(9)	8.9	(100)	60.1
1760	3.4	(19)	13.4	(75)	1.2	(6)	18.0	(100)	101.7
1775	4.7	(47)	1.3	(13)	4.0	(40)	10.0	(100)	127.3
1790	9.4	(56)	5.2	(31)	2.2	(13)	16.8	(100)	244.0

7. ábra. Állami kiadások – millió fontban, kerekítve

⁴ Utóbbinál a helyi, önkormányzati bevételek és kiadások nélkül.

A fenti adatsorokból világosan kirajzolódik a korabeli brit gazdaságpolitika. A háborús években, amikor az állami kiadások megtöbbszöröződtek, a kormányzatok erőteljes hitelfelvétellel finanszírozták a deficitet, majd békeidőben elkezdték visszafizetni.

A korban az adósságrendezési kísérletek három fő módját különíthetjük el. Az első módszer a pénzügyek világosabbá tétele volt a század elejétől, valamint a kölcsönök pályáztatása 1747-től. Mindez azt jelentette, hogy az 1690-es évek 8-10 százalékos kamatlábához képest a század közepére 3-4 százalékon kapott kölcsönt a brit állam. A második módszer az elkülönített alapok felállítása volt az adósságok rendezésére. Erre először 1717-ben került sor, de a kísérlet hamar kudarcba fulladt, mert a kormányzatok újabb és újabb kölcsönöket vettek fel, és inkább az alaphoz nyúltak, mint hogy a módosabb rétegek adóját emeljék. Az alapot 1782-es újbóli bevezetése után 1829-ben szüntették meg véglegesen. Végül, 1720-ban az államkötvényeket a „South Sea Company” részvényeire lehetett becserélni. A társaság részvényeinek árfolyama az egekbe szökött, azonban a részvényekkel történt bennfentes kereskedelem és egyéb manipulációk miatt még az év nyarán összeomlott. Az államadósság megnyugtató rendezésére csak a XIX. század hosszú békéje nyújtott lehetőséget. (HOP-PIT 2002, 289–290.)

A pénzügyi forradalom fontos összetevője volt – a fentebb leírtakhoz hasonlóan – a bank- és váltórendszer kiépülése is. Ebben nagy szerepe volt az államkötvények megjelenésének a brit tőkepiacokon. Különböző befektetési formák széles választéka állt rendelkezésre, összetettebb pénzügyi műveletek váltak lehetségessé, valamint a kontinentális pénzügyi központokkal (Párizs, Amszterdam, Frankfurt) is komoly értékpapír-kerkedelem indult be. A brit határokon belül pedig mintegy legitímálta a váltó- és bankhitelforgalmat, vagyis a papírpénz szélesebb körű használatát. A magánbankok kis címletű papírbankó-kibocsátása a fentebb említett réz- és ezüstthiány idején hatékony pénzhelyettesítőnek bizonyult. Ekkoriban a bankrendszer kis, gyakran alultőkésített bankokból állt. Joguk volt betétet felvenni, folyószámla- és egyéb hiteleket nyújtani, sőt papírpénzt is kibocsáthattak. (FLOUD 1994, 238.) Egészen 1821-ig, a bankok jogi státuszának rendezéséig nem volt egységes szabályozása a bankrendszernek. Ez többek között azzal járt, hogy 1844-ig nem lehetett monolit monetáris politikát folytatni, és még az akkor kidolgozott pénzpolitikai elvek is helytelennek bizonyultak. Az itt leírt folyamatok azonban még akkor is figyelemre méltóak, ha tudjuk: a jogi-intézményes háttér nem alkalmazkodott elég gyorsan az egymást gyorsan követő változásokhoz. Összességében tehát azt látjuk, némileg paradox módon az államadósság gyors növekedése pozitív externáliaként magával hozta a fejlett pénzpiac kialakulását. (l. m. 214.)

A váltók megjelenése és elfogadása megkönnyítette és meggyorsította a gyarmatokkal való kereskedelmet, valamint lehetővé tette a gyorsabb pénzforgást. A váltóforgalom mint a fémpénzforgalom helyettesítője a rendelkezésre álló pénzmennyiséget is megnövelte (legalábbis visszaváltásukig). Ezen túlmenően pedig, a váltók segítségével az egyébként álló tőke is forgalomba került, mivel a kereskedő, akinek fölös (fém)penze volt, egyszerűen kölcsönadta váltóra. Mindez pedig az általános kamatláb csökkenését is magával hozta a brit pénzpiacokon. Vagyis nem vagy nem pusztán a tőzsdéi befektetési alternatívák miatt csökkent a hitelek kamatlába, hanem a (belföldi és külföldi) váltók jelentős forgalma miatt is.

Végezetül röviden érdemes még két, a továbbiakban is szem előtt tartott tényezőre kitérni. Az egyik a kereskedelem szerepe. Mint a későbbiekben – szorosabban Hume-

hoz kapcsolódóan – látni fogjuk, a külkereskedelem a korabeli brit gazdaság szempontjából döntő fontosságú volt. Tulajdonképpen – ahogy már utaltam rá – a század folyamán lezajló mind a kilenc háború a külkereskedelmi hegemonia és a külpiacok megszerzéséről szólt. A másik fontos tényező az innováció, a technológiai fejlődés szerepe. Nagy-Britannia ebben is élen járt a vizsgált korszakban, méghozzá mind a fejlesztésben, mind a honosításban.

Összegezve tehát azt mondhatjuk, hogy a XVIII. század folyamán Nagy-Britannia⁵ a gazdaság szerkezetét érintő komoly változásokon ment keresztül. Az ipari forradalmat egyrészt a mezőgazdaságban végbement változások (bekerítés, terméshozamok növekedése), másrészt a technológiai (gépesítés, később a gőzgép megjelenése) és a kereskedelmi fejlődés (gyarmati és külpiaci pozíciók erősödése) és átalakulás segítették, illetve jellemezték. Mindezt egy erősen militarista-bürokratikus államszervezet támogatta, javarészt közhitelből. Az állami bevételek legnagyobb részét ugyanis – mint láttuk – adósságszolgálatra és katonai kiadásokra fordították, míg a fennmaradó kisebb részt az államigazgatásban költötték el. Noha az állam eladósodottságáról főként a század közepétől komoly viták folytak, annak magas szintje egészen a napóleoni háborúkat követő békeidőkhöz megmaradt. Pedig a háborúk hozadéka – némileg cinikusan kalkulálva – a brit birodalom számára összességében pozitív volt. Mindenesetre a külpiacokon szerzett és megszilárdított pozíciók, valamint a kezdetben követett „merkantilista” politika a későbbiekben – vagyis a XIX. században – lehetővé tették az adósság lefaragását.

Mindezen folyamatokat – Hume filozófiáján mintegy „átszűrve” – írásom második tartalmi egységében bontom ki. E folyamatokból ugyanis a skót filozófus nagyon sokat pontosan érzékelt és helyesen diagnosztizált, esetleges tévedései pedig – mint látni fogjuk – csupán a kor elfogultságaiból adódtak.

DAVID HUME GAZDASÁGFILÓZÓFIÁJA ÉS A XVIII. SZÁZAD GAZDASÁGI FOLYAMATAI

David Hume gazdaságfilozófiája alapvetően két tényezőre fókuszál. Az egyik a kereskedelem szerepe a gazdasági életben, a másik az államadósság, adóztatás és a pénzügyi intézményrendszer működési mechanizmusa. Az előzőek tükrében ez nem meglepő. A XVIII. századi brit gazdaságtörténeti fejlemények külső háttérként indokolták mindezt. Egyrészt az ipari forradalom a külkereskedelem intenzív bővülésével járt együtt, ami a külpiacok megszerzésére és biztosítására folytatott háborúk okául is szolgált. Másrészt a kor gazdasági folyamatait meghatározó másik kulcsfontosságú eseménysor, a pénzügyi forradalom egyebek mellett az intézményrendszer, a pénzügyi fizetőeszközök és a közfinanszírozás jelentős és mélyreható átalakulását jelentette. A következőkben tehát Hume gazdaságfilozófiáját e két pont köré csoportosítva tárgyalom.

Hume a kereskedelmet alapvetően pozitív jelenségnek gondolja. Egyrészt, ha nem jár vele indokolatlan fényűzés, akkor előmozdítja az állam gazdagságát (HUME 1994d, 13). Másrészt a történelem tanúbizonysága szerint a kereskedő államokban az egyéni szabadságjogok nagyobb érvényesülése tapasztalható (HUME 1994e, 37). Mindkét állítást érdemes jobban kifejteni.

⁵ A Skóciával végbement 1707-es perszonálunió után Nagy-Britannia, majd az Írországgal történt egyesülés után 1801-től Egyesült Királyság.

A skót filozófus a következő modellből indul ki. Az emberi közösség társadalom-má szerveződése után kezdetben földművesek, és kisebb mértékben iparosok adják a munkaerő nagy részét. Később, ahogy a kereskedelem szerepe nő, mind jelentősebb és nagyobb létszámú lesz az iparos réteg. Ez a jelenség egyrészt a szükségletek növekedésének, másrészt a külfölddel folytatott kereskedelem gazdasági szerkezetet átalakító hatásának tudható be. (HUME 1994d, 15–16.) Ez a modell – függetlenül attól, hogy helytállóan tűnik-e – egyértelműen az 1. és a 3. táblázatban összefoglalt változásokat képezi le. Hume korának legfőbb társadalmi szintű változásai a gyors iparosodás, a mezőgazdasági termelékenység növekedése, valamint a beruházások és megtakarítások szintjének emelkedése voltak. A filozófus ezekre a mozgásokra is bővebb magyarázatot adott. Az iparosodással együtt járó kereskedelem ugyanis a tudományokat is felvirágoztatja, mindez pedig a mezőgazdaságban is komoly innovációkat hoz (HUME 1994e, 38). Erre éppen a brit állam a legjobb példa, mivel ott viszonylag rossz földből hoznak ki magas terméshozamot. A külkereskedelemmel pedig megnő a „főlős”, luxuscikkeket előállító munkaerőalap, melyet az uralkodó háborús helyzet esetén átírányíthat a hadigazdaságba.

A központi kérdés ezek után az, hogy korlátlanul fenntartható-e a kereskedelem bővülése, ezzel kapcsolatban pedig a gazdaság fejlődése. Még kiélezettebben kérdéses, hogy a más államokkal folytatott külkereskedelem fenntartható-e nem zéró összegű játékként, ha pedig nem, akkor ennek esetleges visszaesése nem jár-e szükségszerűen gazdasági recesszióval. (HONT 2005, 267.)

Hume – ahogy az előzőekben megmutattam – a megnövekvő egyéni szükségletekre válaszul létrejövő gazdasági szakosodást és az ezzel párhuzamosan megjelenő mesterségbeli szaktudás bővülését alapvetően pozitívan értékelte. A szabad kormányzat alatt működő természetes gazdasági mechanizmusokon keresztül ugyanis a keletkező vagyon „szétterül” a társadalomban. Csakhogy Hume szerint e pozitív fejleményekkel mindig – így a korabeli brit gazdaságban is – együtt jár a munkabérek szintjének emelkedése (HUME 1994d, 26–27), ami viszont értelemszerűen rontja a külső versenyképességet, ez pedig a gazdagabb állam kereskedelemben betöltött vezető szerepét ássa alá. Mindez azonban nem szükségszerűen okoz gazdasági válságot. Hume szerint ugyanis, ha romlanak is a külpiaci pozíciók, a gazdaság szerkezete igazodik a változásokhoz, és az ipar a belföldi kereslet által támasztott igények kielégítésére kezd termelni. Mindezt az aranystandard használatából következő árfolyam-mechanizmus biztosítja, amelyre még bővebben kitérek.

A gazdag országok számára tehát mindent egybevetve egyértelműnek látszanak a nemzetközi kereskedelemből származó előnyök. A rendszerben részt vevő elmaradottabb államok – és a fejlettebb országok gyengébb iparágai – számára azonban nem tűnik ilyen egyértelműnek, hogy nyernének vele. Hume válasza erre a következő. Először is, egy fejletlen állam a külkereskedelem felé nyitással piacokat nyer a saját termékei számára. Mivel minden országnak vannak olyan termékei, melyeket az adott ország tud a leghatékonyabban termelni, ezért az újabb piacokon legalább egy – Hume által „főterméknek” nevezett – áru tekintetében abszolút előnye lesz (HUME 1994c, 93). Ha ebben elveszti a természeti-kulturális adottságokon alapuló előnyét, az a kormányzat vagy az iparág hibája lesz. Másodsor, a nemzetközi verseny serkentőleg hat a belső fejlesztésekre és az innovációs folyamatokra. A fejlettebb országok technológiáját egy fejletlen ország hosszú távon meghonosíthatja és alkalmazhatja, s még ha mindent lemaradással teszi is, a termék-diverzifikáció hosszú távon egyértelműen előnyös

lesz számára. Hiszen minél szélesebb az adott országban termelt termékek skálája, annál jobb lesz a külkereskedelmi mérlege: az importhelyettesítő termékek megjelenése és az egyre hatékonyabban előállított „főtermékek” által generált hatások ebbe az irányba mutatnak. (I. m. 92.) A hosszú távú külkereskedelmi egyensúlyt tehát a következő mechanizmus garantálja. A fejlettebb ország technológiai fölénye és alacsonyabb átlagos profitrátája miatt kezdetben jelentős fölényben van a fejletlenebb államokkal szemben. Mindazonáltal a fejletlenebb állam alacsony munkabér-szintje és pénzhiányból adódó árfolyam-előnye megakadályozza az abszolút kereskedelmi monopólium létrejöttét. Az egyszerűbb, jelentős tőkét vagy komoly technológiát nem igénylő iparágakba beruházva megkezdődhet a gyengébb állam felzárkózása; ezt segíti elő az a tény is, hogy a fejletlenebb ország is rendelkezik olyan „főtermékekkel”, melyek terén abszolút előnye lesz (kivéve, ha polgárai eltunyulnak vagy a kormányzat akadályozza az adott iparágakat). Így tehát nagyon is elképzelhető, hogy a rendszerben részt vevő összes ország gyarapszik. (HONT 2005, 271.)

Hátravan még a gyenge iparágak védelmével kapcsolatos kérdések megválaszolása. Ez mind a fejlődésben elmaradottabb, mind a fejlett országok szempontjából fontos kérdés, mert még a fejlettebb államokban is lehetnek újonnan telepített iparágak. Hume válasza erre a következő. Általánosságban helytelen a protekcionista gazdaságpolitika, mert a gazdaság fentebb vázolt pozitív igazodási mechanizmusába avatkozik bele, ráadásul a belső piacokon is drágulást, valamint a termelés visszaesését okozza az elzárkózás, hiszen egyik ország sem termel exportálandó felesleget, így a jövedelem mindenhol visszaesik (HUME 1994b, 71–72). Ugyanakkor, amennyiben látsszik, hogy egy adott iparágban az import teljesen megfojtaná a hazai termelést, az iparág megfelelő fejlettségi szintjének eléréséig szükséges a védővámrendszer fenntartása (i. m. 87).

Érdekes mindezzel összevetni a korabeli brit gyakorlatot. A jól ismert, már-már közhelyszámba menő nézet szerint a kor divatjának megfelelően Nagy-Britannia merkantilista gazdaságpolitikát folytatott. Röviden összefoglalva – noha magáról a merkantilizmusról nem létezik igazán koherens összefoglalás – ez azt jelenti, hogy a gazdaságpolitika elsősorban az állam birtokában lévő nemesfémpénz-mennyiséget kívánja növelni, mégpedig az összes kereskedelmi partnerével szembeni pozitív külkereskedelmi mérleg fenntartásán keresztül (a fejlettebb merkantilista elméletekben a hangsúly ez utóbbi tényezőre tevődött át). Mindehhez általában – a hazai gazdaságot és ezen keresztül a kereskedelmi mérleget megvédendő – protekcionista intézkedések is járulnak. Azonban, ha a brit állam adott időszakra vonatkozó bevételeit és egymáshoz viszonyított arányukat megvizsgáljuk, azt a képet kapjuk, hogy a brit gazdaságpolitika legkésőbb a XVIII. század közepére elmozdult ettől a modelltől. Ugyanis, míg például 1702-ben durván 1:1 volt a vámokból és a fogyasztási adóból befolyt bevételek aránya (1.46 millió font és 1.39 millió font), addig 1752-re ez az arány 1:2-re módosult (1.635 millió font és 3.402 millió font), és ez az arány a század végére nagyjából állandósult (MITCHELL 1988, 575–576). Természetesen ez nem azt jelenti, hogy ne lettek volna érvényben bizonyos iparágakat védő kemény vámok, de azt igen, hogy a brit gazdaságpolitika elmozdult a Hume által is javasolt irányba. Hume külkereskedelemre vonatkozó meglátásait igazolja a következő adatsor is:

Év	1700	1710	1720	1730	1740	1750	1760	1770	1780
Export	6.47	6.30	6.91	8.55	8.20	12.70	14.70	14.30	12.55
Reexport	2.13	1.57	2.30	3.22	3.09	3.23	3.71	4.76	4.32
Import	5.97	4.01	6.09	7.78	6.70	7.77	9.83	12.22	10.76

8. ábra. A brit export, reexport és import, konstans áron – millió fontban (MATHIAS 1990, 87.)

A táblázatból ugyanis nyilvánvaló, hogy a brit állam összességében nyert a külkereskedelmen. A gyarmatokkal folytatott kereskedelem deficitje ugyanis a termékek reexportjával összességében szufficitként jelentkezett. Mindent összevetve az a jelenség érvényesült, amit Hume vázolt: a nemzetközi kereskedelem nem zéró összegű játék. Ez még akkor is igaz, ha tudjuk, Nagy-Britannia igen kemény eszközökkel lépett fel gazdasági érdekeinek érvényesítéséért.

Ezen a ponton érdemes megvizsgálni a kereskedelmi és politikai szabadság közti, Hume által vallott összefüggést; mégpedig azért, mert szoros kapcsolatban áll a fentebb mondottakkal. A merkantilista gazdaságfilozófia elsősorban a külkereskedelmi mérleg, a pénzforgalom egyensúlyára és a kamatláb ezekkel összhangba hozására koncentrált. Hume azonban igen határozottan amellet érvelt, hogy a gazdaság szempontjából nem ezek az elsődleges tényezők, hanem a népesség képzettsége, az ipar fejlettsége és a folyamatokat megfelelően szabályozó, elégséges társadalmi és gazdasági szabadságot biztosító intézményrendszer (HUME 1994b, 72; 1994d, 24). Vagyis nála az oksági – bár Hume esetében óvatosan írom le ezt a kifejezést – lánc fordított: az erős gazdaság, jól képzett munkaerő és a szabad, jól felépített intézményrendszer eredménye a pozitív kereskedelmi mérleg, a gazdasági növekedés és az alacsony kamatláb – és nem vice versa. Így érthető, hogy összességében miért gondolja Hume a társadalmi szabadság egyik alapfeltételének a nemzetközi kereskedelmet. Az előbb vázoltak értelmében ugyanis ez hosszú távon általános gazdasági növekedést, technológiai előrelépést és anyagi gyarapodást jelent a részt vevő országok számára. Mindez az állam túlzott fellépése mellett elképzelhetetlen, hiszen az (kevés kivételtől eltekintve) pusztán az okozatok tekintetében – a kereskedelmi mérleg, a pénzforgalom és a kamatláb – képes cselekedni, holott nem ezek egy állam jólétének garanciái.

Hume a kamatlábbal kapcsolatos kérdéseket a fentebb leírtakkal összefüggésben tárgyalja. Ahogy már utaltam rá, nézete szerint az alacsony kamatláb az erős gazdaság és a jól felépített intézményrendszer keretei közt képzelhető el, mintegy azok következményeként. Hume szerint a magas kamatláb három tényező eredője: a kölcsön iránti nagy kereslet, az ezzel szemben álló alacsony pénzmennyiség, végül pedig a kereskedelem magas nyeresége hat a magas kamatláb megjelenésének irányába (HUME 1994a, 59). E tényezők azonban a gazdaság belső fejlettségi állapotából, nem pedig pusztán vagy elsősorban monetáris hatásokból vezethetők le. Az ezzel kapcsolatos érvelés a következőkben foglalható össze. Egy alacsony fejlettségű agrárország nem képes önmagát ellátni ipar- és luxuscikkkel, noha kereslet lenne ezen termékekre. Az ilyen országokban ráadásul a megtakarítás is jellemzően alacsony szinten áll – részben kulturális okokból, részben a pénzpiac fejletlenségéből következően. Emiatt a tehetősebb, földbirtokos réteg kölcsönök felvételével finanszírozza a luxus- és ipar-

cikkek beszerzését. A másik oldalról, a hitelként rendelkezésre álló pénzmennyiség szintén az adott ország gazdasági fejlettségének függvénye. A fejlett iparral rendelkező és kiterjedt kereskedelmet folytató országokban nagyobb eséllyel halmozódik fel kölcsönadható tőke, ami a kamatláb csökkenésének irányába hat. Végül, a kereskedelem volumenének bővülése, tömegszerűvé válása azt eredményezi, hogy kisebb profit mellett is érdemes lesz e tevékenységet folytatni. Ez ismét csak a kamatláb csökkenését vonja maga után, mert ekkor alacsonyabb kötvényhozammal is megelégednek a kötvényvásárlók. Ezzel pedig e hitel lesz olcsóbb. Ezt a folyamatot igen jól szemlélteti a 4. táblázat. A brit gazdaság és pénzpiacok, valamint az állam hitelpolitikájának fejlődésével párhuzamosan fokozatosan csökkent az állam- és egyéb kötvények hozama, az ott tárgyalt tényezőknek köszönhetően.

Hume szerint a kamatláb csökkenésének további oka lehet a hirtelen megnövekedett rendelkezésre álló pénzmennyiség. Ez természetesen átmenetileg a kamatláb csökkenését vonja maga után, hiszen több lesz a kölcsönadó és a kölcsönként rendelkezésre álló pénzmennyiség. A hatás azonban átmeneti, mivel a nemzetközi kereskedelem az áru- és árfolyammozgáson keresztül kiegyenlíti a pénzmennyiségeket, vagyis hosszú távon a kamatláb visszaáll az adott gazdaság fejlettségi szintjét tükröző értékre. (l. m. 64–68.)

Ez a fentebb vázolt mechanizmus vezet át minket az államadóssággal, az adózta-tással és a pénzmennyiséggel kapcsolatos problémákhoz. Hume – mint az előzőekből kiderült – a mennyiségi pénzelméletet vallotta, miszerint az árszínvonal egyenlő a pénztömeg és a pénzforgási sebesség szorzatával, osztva az árutömeggel. Ennyiben Locke pénzre vonatkozó nézeteit osztja (NORTH 1998, 172). Ugyanakkor túl is lép ezen az elméleten, hiszen szerinte a pénztömeg növekedése által kiváltott alkalmazkodási folyamat a különböző gazdasági szektorokban különböző sebességgel megy végbe. Hume arra is felhívja a figyelmet, hogy a változás a különböző társadalmi rétegekre is eltérően hat: jellemzően a kereskedők és az állami megrendelésből élők járnak jól vele, mivel az ő kezükön folyik át hamarabb a pénz. (HUME 1994f, 47–48.) Ezzel együtt Hume elismeri a pénztömeg növekedésének gazdaságot stimuláló hatását, mely éppen a megnövekedett pénzmennyiség egyenlőtlen szétáramlásának következménye. Hiszen azok a rétegek – jellemzően a munkások –, amelyek először csak az árszínvonal-emelkedést érzik, és csak később emelkedik a jövedelmük, az átmeneti időszakban életszínvonaluk fenntartása érdekében többet kényszerülnek dolgozni.

Az itt leírtak fényében némileg ellentmondásosnak tűnik Hume ellenszenva a pénz-helyettesítő értékpapírokkal és bankópénzzel szemben. Nézete szerint ugyanis minden pénz-helyettesítő „a pénz mennyiségét a munkaerőhöz és az árucikkekhez képest a természetes arányánál jóval nagyobbra duzzasztja, és így megrágtítja ezeket a kereskedők és az iparosok számára” (i. m. 45–46). Ezt az álláspontot a következő két szempont megfontolásával tehetjük érthetővé. Először is, Hume elsősorban a korban igencsak elszaporodott magánbankok papírbankó kibocsátását tartja károsnak. Vagyis éppenséggel a tőkepiac szabályozását tartja kívánatosnak, ami az első részben ismertetett módon, a XIX. század első harmadában zajlott le. Másodszor, a pénz-helyettesítő értékpapírok és bankók kiszorítják a nemesfém-pénzt, valamint mesterségesen felduzzasztják a rendelkezésre álló pénzmennyiséget. Ez utóbbi következményeként pedig megnő a belföldi árszínvonal, vagyis előnytelenebbé válnak a külkereskedelmi cserearányok. (HUME 1994b, 78–79.) Az elmondottakkal együtt ugyanakkor, Hume a nemesfém-pénz helyettesítőinek előző bekezdésben ismertetett pozitív hatásait is bemutatja. A folya-

matosan emelkedő hitelpénz-mennyiség gazdaságstimuláló hatása egyértelmű, valamint a pénz forgási sebessége is megnő azáltal, hogy a kereskedők hitelt nyújthatnak egymásnak (i. m. 81–82). Hume e helyen azokra – az első részben már ismertetett – fejleményekre utal, hogy a magánbankok tíz- és húszfontos címletekben bocsátottak ki bankópénzt (helyettesítve a váltóérméket), valamint a nemesfém pénzt helyettesítő váltók és kötvények megjelenésével gyorsabban és kényelmesebben lebonyolíthatókká váltak a kereskedelmi tranzakciók. Rendkívül érdekes, hogy Hume a brit helyzetre ellenpéldaként Franciaországot hozza fel, ahol a belföldi váltóhasználat korlátozva volt, hitelpénzként nem, csupán kereskedelmi csere szerződésekként szolgált. Ennek előnye Hume szerint a francia nemesfém pénz-felhalmozásban jelentkezett, hátránya pedig abban, hogy a rendelkezésre álló pénzmennyiség erősen korlátozva volt. (I. m. 80; FLOUD 1994, 162.) Összegezve tehát az látszik, Hume igen árnyaltan közelítette meg a korban jelentkező pénzügyi változások hatásait.

Végezetül térjünk rá az államadósság, a közhitel és az adóztatás kérdéskörére. A közfinanszírozás változásai – mint az első részben ismertettem – az ipari forradalmat kiegészítő, annak mintegy alapjául szolgáló pénzügyi forradalom részeként valósultak meg. A kereskedelmi pozíciók erősítését és megvédését szolgáló háborúk anyagi hátterét igen nagy részben közhitelből finanszírozta a brit állam. A paradoxon – amit, mint látni fogjuk, Hume igen mélyrehatóan elemzett – abban állt, hogy a szabadságot előmozdító nemzetközi kereskedelem védelme érdekében vívott háborúk folyamán jelentős adósságot halmozott fel az állam, mely közvetlenül veszélyeztette a brit államberendezkedés alapjait, így a nehezen megszerzett politikai szabadságot, valamint a gazdasági prosperitást. (HONT 2005, 326.)

A XVIII. század folyamán rendkívüli mértékben nőtt a kumulált állami adósságteher, ezzel párhuzamosan pedig az adósságszolgálat is szinte évről évre emelkedett (6. és 7. táblázat). Hume ezt a kérdést is a maga összetettségében elemzi. Az államadósság hatásait vizsgálva mind a pozitívumokra, mind a negatívumokra kitér. A pozitív hatások között említi az államkötvények pénzhelyettesítő hatását. Ez a fentebb ismertetett mechanizmusokon keresztül gazdaságot stimuláló hatást fejt ki, vagyis növeli a kereskedelmi forgalmat, serkenti a termelést és hosszú távon az alacsonyabb profitráta irányába hat. Hume ugyanakkor az államadósság negatív hatásának tartja, hogy az adósság törlesztése érdekében a vidéket adóztatják, mert ez jövedelem-átcsoportosítást jelent, így a városok irányába vándorol a vidéki népesség. Ezt azonban a korabeli adatok nem igazolják egyértelműen. Egyrészt a brit állam földadóból származó bevételei jóval kisebb mértékben nőttek, mint a vám- és fogyasztási adókból származó bevételei (itt ismét a 6. és 7. táblázatra utalok vissza). Másrészt viszont a kötvények tulajdonosi körének nagyobb részét valóban a Londonban és vonzáskörzetében élő kereskedők és középosztálybeli polgárok tették ki, s a kormány háborús időkben valóban keményebben adóztatta a földeket (DICKSON 1993, 301). A városokba vándorlás azonban egyértelműen más tényezők következménye volt. A második, Hume által említett negatív jelenség az államkötvények pénztömeg-növelő hatása, mely az árak és a bérek emelkedését vonja maga után, s ez egyben versenyhátrányt is jelent. A harmadik kártékony hatás a tisztán a kötvények hozamából élő, járadékos osztály megjelenése – ez azonban nem volt jelentős veszély akkoriban. Negyedik kártékony hatásként Hume a külföld felé történő eladósodást említi, mely idegen hatalmaknak való kiszolgáltatottságot jelent. Félelme részben megalapozott volt: 1750 körül a brit államadósság 15 százaléka külföldi kézben volt (i. m. 322). Ugyanakkor a napóleoni

háborúk idejére ez az arány 4 százalékra csökkent, miközben a kumulált államadósság elképesztő ütemben nőtt. Általánosságban tehát valamelyest igazat adhatunk Hume-nak – még akkor is, ha a brit pénzügyi rendszer sikerének egyik titka éppen a külföldi források bevonása volt –, jóllehet a konkrét XVIII. századi brit gazdaságtörténet tükrében félelme végülis megalapozatlannak bizonyult.

Tény viszont, hogy a nagy államadósság magas kamatszolgálattal jár együtt, amit – legalábbis hosszú távon – csak kemény adóztatással lehet finanszírozni. Valóban, a korban mind az államadósság mértéke, mind az államháztartás hiánya igen jelentős mértékben nőtt. Láttuk, hogy a XVIII. század folyamán az előbbi, s ezzel összefüggésben az utóbbi visszaszorítására is történtek kísérletek, összességében csekély sikerrel. Hume – az előbbi tényt világosan érzékelve – két forgatókönyvet vázolt fel a közhitel megszüntetésére, illetve megszűnésére. Az első a közhitel „természetes halála”-t írja le (HONT 2005, 329). Eszerint az állam önkéntes csődbe menekülése, vagyis az adósságszolgálat felfüggesztése egy menekülési irányt jelent. A közhitel „erőszakos halála” a pénzügyi rendszer, azaz közvetve a védelmi kiadások összeomlását jelentené, a végén pedig behódolást egy idegen hatalomnak.

Összességében tehát Hume a következőről beszélt: minthogy az akkori adósságpolitika már fenntarthatatlan volt, az állam két irány közül választhatott. Az egyik a védelmi kiadások csökkentése lett volna, a másik a már említett „államcsőd” bejelentése, vagyis fizetési moratórium hirdetése az államadósságra. Hume aggodalmának alapja a brit nemzetközi hatalmi politika és az eladósodás szoros összefonódása volt. A skót filozófus nem volt ugyan izolacionista, de határozottan helytelenítette a brit birodalmi ambíciókat, éppen azért, mert azok az eladósodás felé vezették az országot, s ezáltal magát a rendszert ásták alá. (I. m. 332–333.)

Hume az államadósság csökkentésének több módját is fontolóra vette. Az egyik a nemesfémpénz leértékelése; erre a brit rendszerben ritkán került sor. A másik az adózásból befolyó bevételek felemelése. Szélsőséges esetben azonban, ha például minden megtermelt font 90-95 százalékát földadó formájában elvonják, illetve a fogyasztási adók és vámok megközelítik az empirikusan kitapasztalt maximális értéket, a rendszer haszonélvezői az államadósságot kézben tartó járadékosok lesznek. Így a pénzügyi rendszer s az államháztartás összeomlását elkerülendő „önkéntes befizetési kötelezettséget” kell rájuk kivetni. Egy ilyen rendszer felállítása azonban nyilvánvalóan kivitelezhetetlen. Hume szerint mindez a fentebb leírt két kiút egyikének választására kellett volna sarkallja a felelős politikusokat: vagy a birodalmi ambíciók s ezzel együtt a védelmi kiadások visszafogására, vagy a fizetési moratórium, az államcsőd bejelentésére. Mindkét lépés alapjául az a felismerés szolgál, hogy a brit állam polgárai számára a nemzeti nagyságon túl fontos értéket képvisel a stabilitás és a kivívott szabadságok rendszere. (I. m. 344–345.)

Ezek után nézzük, mennyire volt valós az államcsőd veszélye a korban. Ha pusztán a kor közhitel-felvétellel foglalkozó irodalmát tekintjük, nagyon is az volt. Hume e tárgyban publikált írásai beleillenek a kor államadósság ellen íródott munkáinak sorába. Azonban, már az 1750-es évektől születtek ellenérvek az adósság és a közkiadások csökkentését szorgalmazó írásokkal szemben. Az érvelők első csoportja statisztikai érvekkel lépett fel. Ekkoriban kezdték vizsgálni ugyanis az államadósság gazdasághoz viszonyított arányát. Az érvelők második csoportja az államadósság pozitív, gazdasági növekedést és pénzáramlást gyorsító hatásait hangsúlyozta. Ezzel összhangban, ma azt mondhatjuk, noha az állami kiadások és az államadósság folyamatosan

nőtt a XVIII. században, nem fenyegette államcsőd a brit államot. Hume-nek viszont igazat kell adnunk a következőkben. Egyrészt az államadósság csökkentésének szükségességét sem az ő korában, sem később nem vitatták. Érdemi csökkentésére pedig éppen a Hume által javasolt egyik módszerrel, vagyis a birodalmi ambíciók viszonylagos visszafogásával került sor a XIX. században (HOPPIT 2002, 291–292). E folyamatot mindazonáltal a XVIII. század kemény közgazdasági vitáinak tanulságait kvantitatív módszerekbe és pénzügyi tapasztalatokba átmentett szaktudása is segítette.

HUME GAZDASÁGFILÓZÓFIÁJÁNAK ÖSSZEGZÉSE

Már csak annak elemzése és kimutatása maradt hátra, hogy Hume fentiekben górcső alá vett gondolatai mennyiben tekinthetők ma is aktuálisnak, vagyis milyen tanulságokat szűrhetünk le gazdaságfilozófiájából.

Hume egy adott állam gazdasági fejlődésében kiemelt jelentőséget tulajdonított a gazdasági, politikai és intézményi kultúrának. A fejlett gazdasági kultúra jelentése nála a jól képzett munkaerő, a megfelelő megtakarítási és beruházási hajlandóság és az iparosodás, kereskedelem magas szintjével egyezik meg (HUME 1994e, 32–33). Ha ezek a feltételek megvannak, vagy legalábbis az adott állam politikai vezetése lépéseket tesz ez irányban, akkor fellendülnek a tudományok, s ezzel összefüggésben az innováció gazdaságban betöltött szerepe is megnő. Mindennek következményeként – és nem előzményeként – pedig, a rendelkezésre álló pénzmennyiség növekedése és az ipari tömegtermelés felfutása miatti alacsonyabb átlagos profitráta következtében kisebb lesz a kamatláb. További pozitív következmény lehet a természetes „főtermékeken” (vagyis az adott ország természeti adottságaiból fakadóan abszolút előnnyel előállított termékein) túl más, elsősorban a fejlett ipar területein jelentkező abszolút és komparatív előnyök révén a pozitív külkereskedelmi mérleg kialakulása (HUME 1994c, 92–93). Ráadásul egy fejlett iparral rendelkező államnak még attól sem kell tartania, hogy a külkereskedelmi cserearányok – árfolyam-változás vagy egyéb okok miatt jelentkező – romlása megszakítja vagy éppen megfordítja a növekedési spirált, mert ekkor a belföldi ipar alkalmazkodik az új körülményekhez és a belföldi piac számára kezd termelni. Hume szerint a pénzhiány miatt jelentkező magas munkabéreket is ellensúlyozhatja a már említett alacsonyabb profit elvárása, valamint a technológiai fejlődésből eredő termelékenység-növekedés. E kérdések, valamint a Hume által adott válaszok ma is aktuálisak. E helyütt nem lehetséges bővebben kitérni a munka- és általános kultúrának, valamint a reálgazdaságnak a pénzgazdaságra kifejtett hatásaira, az azonban egyértelmű, hogy az összefüggés valós, és a Hume által vázolt mechanizmusok a gyakorlattal összevetve is megállják a helyüket.

Hume a pénzpiaci mozgásokat pusztán indikátoroknak fogja fel, melyek a reálgazdaság állapotáról adnak tájékoztatást. Ebből következően szerinte elsődlegesen nem a pénzpolitika feladata a negatív trendek – így például a deficités külkereskedelmi mérleg – semlegesítése. Sokkal inkább a jó kormányzat feladata a megfelelő politikai és intézményi háttér biztosítása az adott gazdaság szereplői számára. Ezzel elérkeztünk tehát a politikai és intézményi kultúra kérdésköréhez.

Hume korában, vagyis a XVIII. században, az előzőekben bemutatott mélyreható intézményi és gazdaságpolitikai változások mentek végbe. Mindezen változások a brit állam számára jelentős gazdasági fellendülést hoztak, annak ellenére, hogy a kor szak nagy része háborúskodással telt el. Az állam feladatköre lényegében a közigaz-

gatás – vagyis a belső rend, valamint a törvényes-intézményi háttér biztosítása –, és a külkereskedelmi pozíciók – vagyis a háborús-hatalmi infrastruktúra – kiépítésére és fenntartására korlátozódott; ahogy ezt az első két részben kimutattam. A brit állam tehát nem folytatott a mai értelemben vett gazdaságpolitikát, mert nem is folytathatott. Akkoriban még statisztikai eszköztár sem állt a döntéshozók rendelkezésére, valamint éppen abban a korban zajlottak a viták arról, hogy mely pontokon, és hogyan kellene az államnak a gazdasági folyamatokba beavatkoznia.

Hume a korábbiak értelmében e téren mérsékelt liberális álláspontot foglalt el. Más szavakkal, alapvetően károsnak tartotta az állami beavatkozást a kereskedelem és az ipar normális folyamataiba. Ezt az álláspontját aranystandard alapú valutaárfolyam-mechanizmusra vonatkozó nézetei is alátámasztják. Ha ugyanis egy ország normális ipari-kereskedelmi tevékenysége során kereskedelmi többletet ér el cserepartnereivel szemben, akkor nemesfém-többlet áramlik az adott országba. A pénzbőség drágulást okoz az adott ország áru- és munkaerőpiacán, ami miatt a folyamat megfordul, egészen addig a pontig, amíg a két ország reálgazdasági teljesítménye, a valutaárfolyamok és a nemesfémkészletek egyensúlyba nem kerülnek. Erről szól Hume híres közlekedőedény-hasonlata (HUME 1994b, 75). E mechanizmus feltételei a korban elvben adottak voltak. A gyakorlatban ez az alkalmazkodási folyamat mégsem valósult meg, mert a bankok – később a központi bankok – nem csökkentették a pénz mennyiségét a kereskedelmi mérleg deficitje esetén, sem az aranykiáramlás időszakában, továbbá a bankjegykibocsátást sem szélesítették ellenkező esetben. Ráadásul igen kevés aranypénz áramlott, mert a nemzetközi bankok kölcsönösen beszámították követeléseiket egymás felé. (NORTH 1998, 29.) Érdekes módon Hume ezeket a jelenségeket is szóvá tette. Több helyen is szólt arról, hogy a szabályozatlan magánbankok papírbankó-kibocsátása mesterségesen megemeli a forgalomban lévő pénz mennyiségét, melynek a pénz ágazatonként eltérő szétterülési sebessége és a lassú áralkalmazkodás miatt ugyan van rövid távú gazdaságstimuláló hatása, hosszú távon azonban csak általános drágulást és az aranystandard-mechanizmus itt ismertetett felborulását okozza (HUME 1994b, 79).

Ezzel kapcsolatban merült fel a korban a bankrendszer központi szabályozásának szükségessége. Ahogy azt korábban ismertettem, a XVIII. század folyamán szabadon, gyakorlatilag minimális tőkével alakulhattak bankok, és a központi banktól teljesen függetlenül végezhatték a szokásos banki tevékenységet, így akár pénzt is kibocsáthattak. Éppen ezért nehéz Hume pénzkibocsátással kapcsolatos nézeteit aktualizálni – leszámítva természetesen az expanzív monetáris politika gazdaságélénkítő hatásáról fentebb ismertetett összefüggést. Még az sem teljesen egyértelmű, hogy ez a rendszer kevésbé lett volna hatékonyabb, mint akár a későbbi, a központi bankok által szabályozott aranystandardra alapozott valutarendszer, akár a mai, demonetizált jegybanki rendszer. A kérdésről mind a gazdaságtörténészek (FLOUD 1994, 238–239), mind a filozófusok között komoly vita folyik. (Példaként Hayeket említhetjük, aki a megfelelő tőkével rendelkező magánbankok központi jegybanktól független pénzkibocsátási jogának lehetőségét felvetette.) Az mindenesetre bizonyos, hogy Hume kimutatta, a szabályozatlan bankrendszer miatt a gazdaságban áramló pénzmennyiség gyakran indokolatlanul megnő, ez pedig kedvezőtlen hatásokkal járhat a reálgazdaságra nézve. Nagy-Britanniában e felismerés nyomán rendelték 1833-ban (amikor is a Bank of England bankjegy-kibocsátási privilégiumot kapott) a központi bank alá a kisebb bankokat.

A közhitel és az adóztatás kérdésében Hume által elfoglalt álláspont viszont könnyebben aktualizálható. Ez még akkor is így van, ha láttuk, hogy a kérdés tárgyalásmódjának hátterében a birodalmi logika, a háborús eladósodás, valamint az ezekből következő társadalmi instabilitás és gazdaságot visszafogó hatások állnak. Az adóztatással kapcsolatban ugyanis Hume megjegyzi, hogy a legkedvezőbbnek a közvetett adók (vagyis a fogyasztási adók, a luxuscikkekre kivetett adók, valamint legvégül a vámok) tekinthetők. Ezek túlzott mértékű emelésével ugyanis gyorsan jelentkeznek a túladóztatás hatásai, míg a jövedelemadó esetében ez nincs így. (HUME 1994g, 109.) Utóbbi esetében jelentős, gazdasági torzulásokat okozó emelés is elképzelhető, mert az emelés hatásai közvetettebbek és kevésbé látványosak. Ez a nézet ma is megállja a helyét. Ugyanakkor nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy akkoriban a brit költségvetés még a háborús években is csupán a nemzeti össztermék 20-30 százalékára rúgott, vagyis jóval alacsonyabb volt a ma megszokott államháztartási kiadások nívelénél, és a ma közpénzekből fedezett szolgáltatások jó részét akkoriban nem az állam állta. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a hume-i gondolatmenet helytelen volna, csak azt, hogy a mai adópolitikának lényegesen több szempontot kell figyelembe vennie.

A korszakban, az első részben bemutatottak szerint, az egyik fő bevételi forrás a Hume által is kívánatosnak tartott fogyasztási adó volt. A másik fő bevételi forrás a közhitel volt. Erről az előző részben láthattuk Hume álláspontját, valamint az általa kívánatosnak tartott megoldási módokat is. Az egyik, az általa feltételezetten jelentkező adósságspirálból történő menekülési mód az önkéntes államcsőd vagy fizetési moratórium bejelentése volt. Ezt a módszert mind a mai napig számtalan állam alkalmazza, ha másképp nem tud menekülni egy adósságcsapdából. Hátrányai pontosan azok, mint amelyeket Hume diagnosztizált, vagyis az állam szó szerinti és képletes hitelképességének elvesztése (vagy legalábbis drámai csökkenése). A másik megoldási mód Hume-nál az állam politikai preferenciáinak, s ebből következően a megfelelő szakpolitikáknak az átalakítása. A XVIII. századi brit állam esetében ez a birodalmi expanzió visszafogását jelentette volna. Erre – a már tárgyaltak értelmében – két ok miatt nem került sor. Először is, az adósság korántsem volt olyan mértékű, hogy az hosszú távon finanszírozhatatlan lett volna. Másodszor, a birodalmi érdekek védelme éppen az ipar és a kereskedelem rendelkezésére álló piacok biztosítását és kiterjesztését jelentette. Vagyis talán cinikus, de jól kalkulált logika mentén beruházást jelentett a brit gazdaság jövőjébe. Mindazonáltal Hume ezzel kapcsolatos végső megjegyzése így is érvényesnek tűnik: az ilyen birodalmi politika hosszú távon veszélyeztetheti a belső politikai stabilitást, vagyis a már kiharcolt jogi garanciák összességét. Ez egyrészt történelmi tapasztalataink alapján szinte evidensen igaz, másrészt a konkrét XVIII. századi brit belviszonyok is igazolják a hume-i konklúziót. Az adott időszakban ugyanis brit földön komoly társadalmi problémát jelentett a bűnözés, a helyi korrupció, valamint az éhség- és munkáslázadások jelenléte, illetve potenciális veszélye (FLOUD 1994, 226). Mindenesetre utólag kijelenthetjük: éppen a Hume által sokszor kihangsúlyozott társadalmi kultúra volt az, ami a meglévő – bár flexibilisen alakuló – intézményi háttérnek (a common law és az arisztokrácia tulajdonképpeni elfogadásának köszönhetően) megfelelő stabilitást biztosított. Ezzel pedig a brit társadalom végeredményben elkerülte a gyors társadalmi és gazdasági átalakulásból, valamint az állam néhol túlzott külpolitikai ambícióiból fakadó fő veszélyt, vagyis a forradalmat.

Összességében tehát igazat adhatunk Hume-nak: a társadalmi feszültségek és az államadósság kérdésének rendezésére csak a békés XIX. század folyamán nyílt lehetőség, s mindez javarészt az ő alapelvei szerint ment végbe. Ez pedig mindenképpen azt jelenti, hogy gondolatai alapján véve ma is megállják a helyüket.

IRODALOM

- DICKSON, Peter George 1993. *The financial revolution in England*. Aldershot: Gregg Revivals.
- FLOUD, Roderick (ed) 1994. *The economic history of Britain since 1700*. Vol. I. Cambridge: Cambridge University Press.
- HONT István 2005. *Jealousy of Trade*. Cambridge: Belknap Press.
- HOPPIT, Julian 2002. Checking the Leviathan. In Donald Norman Winch – Patrick Karl O'Brien (eds): *The political economy of British historical experience, 1688–1914*. Oxford: Oxford University Press.
- HUME, David 1994a. A kamatról. In uő: *David Hume összes esszéi II*. Budapest: Atlantisz.
- HUME, David 1994b. A kereskedelem mérlegéről. In uő: *David Hume összes esszéi II*. Budapest: Atlantisz.
- HUME, David 1994c. A kereskedelemben való féltékenységről. In uő: *David Hume összes esszéi II*. Budapest: Atlantisz.
- HUME, David 1994d. A kereskedelemről. In uő: *David Hume összes esszéi II*. Budapest: Atlantisz.
- HUME, David 1994e. A művészetekben való kifinomultságról. In uő: *David Hume összes esszéi II*. Budapest: Atlantisz.
- HUME, David 1994f. A pénzről. In uő: *David Hume összes esszéi II*. Budapest: Atlantisz.
- HUME, David 1994g. Az adókról. In uő: *David Hume összes esszéi II*. Budapest: Atlantisz.
- MATHIAS, Peter 1990. *The first industrial nation*. London: Routledge.
- MITCHELL, Brian R. 1988. *British historical statistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MOKYR, Joel (ed) 1993. *The British industrial revolution – an economic perspective*. Boulder: Westview Press.
- NORTH, Michael (szerk.) 1998. *Pénztörténeti lexikon*. Budapest: Perfekt.
- WINCH, Donald Norman – O'BRIEN, Patrick Karl (eds) 2002. *The political economy of British historical experience, 1688–1914*. Oxford: Oxford University Press.

Csorba Simon László: Egy démon fény-képe
kollázs, 65x50 cm, 1978